

מענית הלב

מנחת דברים למוקדי צור

עורך אברהם שפירא

2005

הוצאת הקיבוץ המאוחד

יד טבנקין

פֶּגֶה

בינ"ה

האירוניה של ההיסטוריה האמריקנית

ריינהולד ניבור והניסיון האמריקני

שלוש שנים לאחר תום מלחמת העולם השנייה, ב-8 במרס 1948, מלאו לשבועון האמריקני טיים עשרים וחמש שנים. לרגל אירוע זה פורסמה על שער גיליון היוכל החגיגי תמונתו של ריינהולד ניבור (Reinhold Niebuhr (1892-1971), ותחתיה הכיתוב: "תולדות האדם אינם סיפור של הצלחה".¹ הכותרת מתייחסת לעקרונות התיאולוגיה של ניבור ולביקורתו הנוקבת על החברה האנושית, והניסיון האמריקני בפרט. המסכת התיאולוגית של ניבור, לדעת עורכי השבועון, יותר מכל מערכת הגותית אחרת בתקופתו, סיפקה את היכולת והכוח להתמודד עם משברי ההיסטוריה האנושית במאה העשרים - החל בזוועות מלחמת העולם הראשונה וכלה בעידן המלחמה הקרה ומירוץ החימוש הגרעיני. בכך התבסס מקומו הרם של ניבור בחיי הרוח באמריקה ומעמדו כתיאולוג החשוב ביותר בתקופתו.

אין זה מפתיע כלל, שהרי במשך קרוב לשלושים שנה נודעה לריינהולד ניבור השפעה פורייה על ההגות והמחשבה בארצות-הברית, כאשר הגיב על שורה של משברים דרמטיים שעברו בני דורו: מלחמת העולם הראשונה והאכזבה הנוראה שהשתררה בעקבותיה בעולם המערבי, השפל הכלכלי הגדול, התעצמות תופעת הכדלנות האמריקנית ממעורבות בענייני העולם הישן, מלחמת העולם השנייה והמלחמה הקרה שבאה בעקבותיה, הופעת העידן הגרעיני והטרגדיה בווייטנאם כסמל לאימפריאליזם אמריקני. ניבור היה הוגה הדעות המצוטט ביותר בארצות-הברית בשליש השני של המאה העשרים. הוא נעשה המבקר החשוב ביותר של ההגות המודרנית באמריקה לנוכח התפנית שעשתה מערכים נוצריים מובהקים לתפישות ליברליות ופרגמטיות.

שורה של ספרים משלו תרמו להשפעתו על התודעה באמריקה. ספרו *האדם המוסרי והחברה הלא-מוסרית* (1932)² היכה גלים באמריקה מיד עם פרסומו, כאשר חשף את הברוטליות השוררת בחברה התעשייתית הקפיטליסטית המודרנית. בספרו *הטבע ויעוד האדם* (1941)³ ניתח ניבור את החטא המושרש במצב הקיום האנושי, ושם לתפישת

ימי הביניים הקודרת בדבר השחיתות המהותית שבטבע האדם. ספר זה זכה לשבחים נלהבים בשבועון טיים והוכר כספר הדתי הטוב ביותר של השנה, ומחברו הוכתר בתואר "התיאולוג הרשמי של הממסד".⁴ לאחר מלחמת העולם השנייה הופיע ספרו *האירוניה של ההיסטוריה האמריקנית* (1951), שבניגוד למגמה הרווחת בקרב אנשי רוח אמריקנים למצוא במחקריהם את "הייחוד" בהיסטוריה האמריקנית, הדגיש כי תולדות דברי אמריקה שזורים אירוניה עמוקה, שכן "חזונות כה רבים ומפוארים של האומה שלנו נשללו בצורה כה אכזרית על ידי מהלך ההיסטוריה" במאה העשרים.⁵

הביקורת הנוקבת של ניבור על החוויה האמריקנית השפיעה על אנשי רוח ומדינאים בתקופתו. מרטין לותר קינג הודה, כי ניבור השפיע עליו יותר מגנדי. שורה של אישים חשובים היו אנשי סודו, ביניהם ההיסטוריון ארתור שליזינגר הבן והמדינאי יוברט האמפרי. אנשי רוח רבים, כמו ישעיה ברלין ושופט בית המשפט העליון פליקס פרנקפורטר, הושפעו עמוקות מדרשותיו ומשיחות עמו. כמה היסטוריונים חשובים באמריקה, כגון פארי מילר, קאן וודורד והנרי מאי הודו בגלוי, שהם חכים לו הרכה מהתוכנות שפיתחו במחקריהם.⁶

יכולתו של ניבור להשפיע ולקרב אליו אנשים מחוגים שונים מתגלית בבירור בפגישתו עם פליקס פרנקפורטר. הלה, שהיה אגנוסטיקן מוצהר, האזין לדרשה של ניבור בעיירה קטנה ליד מסצ'וסטס והושפע עמוקות מדבריו. הוא ניגש להודות לו ביציאה מהכנסייה, לחץ את ידו של ניבור ואמר לו: "כלום חסר-אמונה מאמין יכול להודות לך על הדרשה שלך?" ניבור לא היסס לרגע והשיב לו מיד: "כלום מאמין חסר-אמונה יכול להודות לך על הערכה זו?"⁷

ההכרה שהעניק הטיים לניבור בשנת 1948 לא הייתה בגדר הפתעה. מה שמפתיע הוא שניבור היה איש כמורה ופרופסור בסמינר דתי. יותר מכך, הוא היה כומר פרוטסטנטי אדוק ותיאולוג שמרן ביותר, ועקרונות המסכת התיאולוגית שלו משקפים תפישה קודרת ביחס לטבע האדם ופסימיות גמורה ביחס למהלך ההיסטוריה, וסחרו בבירור עקרונות מושרשים באידיאולוגיה האמריקנית, כגון האמונה בטבע האדם ויכולתו לעצב את גורלו, רציונליזם, הומניזם, וביטחון עמוק בקידמה האנושית ההולכת ונפרשת בהיסטוריה.

הפרדוקס המרתק בדמותו של ניבור הוא פרסומו הרב בשל התיאולוגיה הפסימית שלו ביחס לטבע האדם, המבוססת על תפישת החטא הקדמון כמקור לטבעו החוטא והמושחת, השוללת כל אפשרות של גאולה בהיסטוריה, ואף כופרת באפשרות של הקמת מלכות אלוהים עלי אדמות. פרדוקס זה מתעצם עוד כאשר זוכרים, כי ניבור

4 פוקס, ביוגרפיה, עמ' 202.

5 R. Niebuhr, *The Irony of American History* (New York 1952), p. 2. (להלן: ניבור, האירוניה).

6 David A. Hollinger et al. (eds.), *The American Intellectual Tradition*, 2 Vols. (New York 1993 [1989]), II, p. 244-245.

7 פוקס, ביוגרפיה, עמ' IX-VIII.

1 שער הגיליון החגיגי של טיים מופיע בביוגרפיה המוסמכת של ניבור, Richard W. Fox, *Reinhold Niebuhr: A Biography* (New York 1985), p. 212. (להלן: פוקס, ביוגרפיה).

2 R. Niebuhr, *Moral Man and Immoral Society* (New York 1932). (להלן: ניבור, האדם המוסרי).

3 R. Niebuhr, *The Nature and Destiny of Man: Human Nature* (New York 1941). (להלן: ניבור, יעוד האדם).

היה ממבטאיה הבולטים של התיאולוגיה הניאו-אורתודוקסית - זרם מחשבה דתי שקם בתנועה הפרוטסטנטית בראשית המאה העשרים ויצא חוצץ נגד היסודות ההומניסטיים והרציונליים של התיאולוגיה הליברלית, ונגד התפישות החברתיות של תנועת "הבשורה החברתית" (Social Gospel) בתנועה הפרוטסטנטית באמריקה, ותקף את היסודות הרעיוניים של הפילוסופיה הפרגמטית.

כיצד אם כן ניתן להסביר את הניגוד בין השפעתו הרבה של תיאולוג שמרן לבין ערכי החוויה האמריקנית, המבוססת על אמונה בטבע האדם ובהתקדמות הציוויליזציה האנושית במהלך ההיסטוריה?

הדיון בניבור ובביקורתו הוא סוגיה מרתקת במיוחד מבחינת ההיסטוריה של הרעיונות וכוונתם להשפיע על המציאות. ניבור השכיל לנסח בחריפות את הקיום שבחיי האדם, ואת הדרמה של החברה האנושית בתקופה של טלטלות היסטוריות. הוא דיבר על אשמה ואחריות, על חטא וכפרה, על השחתה וגאולה, לנוכח זוועות המלחמה ואימיה המתחוללים בעולם. ברם, העובדה שדעותיו ריתקו כה רבים חושפת מימד אירוני בהיסטוריה האמריקנית, דהיינו "גלישה" של השקפות תיאולוגיות מתחומיה של מערכת דתית אל ההגות המדינית והחברתית. "החותר התיאולוגי" המובהק של ניבור ניכר בגלוי בהגותם של הרבה אנשי רוח חילוניים. (תופעה דומה של "גלישת" רעיונות מדיסציפלינה אחת למערכות מחשבה אחרות היא, כמובן, תורת דארווין, כאשר רעיון האבולוציה הועתק מהביולוגיה לתחומי מדינה, חברה וכלכלה באמריקה בשלהי המאה התשע-עשרה).⁸

לא מעט תיאולוגים ניאו-אורתודוקסים יודעים בתקופתו של ניבור לא זכו שרעיונותיהם יפרצו לתחומי מחשבה חילוניים, בעוד שעקרונות המסכת התיאולוגית שלו אומצו על ידי רבים כהסבר לחוויה האמריקנית בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. תנועות חברתיות ורעיוניות שפעלו מסוף המאה התשע-עשרה עד ראשית המאה העשרים שיקפו מגמות רציונליסטיות ועמדות ליברליות אופטימיות ביחס לאפשרות של תיקון חברתי וגאולה אנושית. כמענה להגמוניה של תנועת "הבשורה החברתית", של התנועה הפרוגרסיבית ושל הפילוסופיה הפרגמטית, גיבש ניבור את הנחות התיאולוגיה הניאו-אורתודוקסית - חלופה רעיונית מרתקת לבחינה של הניסיון האמריקני.

כדי לעמוד על כוח המשיכה של ניבור והפרספקטיבה שהציע יש לבחון את ההקשר

Richard Hofstadter, *Social Darwinism in American Thought* (Boston 1955), 8
Morton White, *Social Thought in America: The* (להלן: הופשטטר); [1944] pp. 3-12
Revolt against Formalism (Boston 1947)

לדעת הופשטטר, "כמעט בכל מקום בציוויליזציה המערבית, למרות ההבדלים השונים לאור מסורות רעיוניות ונטיות פרטיות, הוגי דעות בתקופת דארווין אימצו את התיאוריה החדשה וניסו להציג את משמעותה ביחס לדיסציפלינות חברתיות. אנתרופולוגים, סוציולוגים, היסטוריונים, אנשי מדע המדינה וכלכלנים שמו לעצמם מטרה לבחון את משמעות המושגים של דארווין ביחס לדיסציפלינות השונות שלהם". שם, עמ' 4.

שבו הוא יצר. אביו, גוסטב, היגר לאמריקה בשנת 1881 וכיהן שם ככומר בכנסייה האונגליסטית הגרמנית. הוא דגל בעמדות דתיות ליברליות, והאמין כי בשורת הגאולה והישועה של ישו היא לא רק אישית אלא גם חברתית, ושומה על הנוצרי לפעול לשינוי חברתי בצד בקשתו את הגאולה הפרטית. הוא גינה את הפונדמנטליסטים הדתיים בזמנו, שהתעלמו כליל מהקידמה המדעית והחברתית, ובה בשעה מתח ביקורת על נטייתם של תיאולוגים פרוטסטנטים ליברלים לצמצם את הדת לפילוסופיה ולתורת מוסר בלבד, שכן בדרך זו ביטלו כליל את מימד הגאולה שבשליחות ישו בעולם ורוקנו את משמעות

ההארה העל-טבעית של כתבי הקודש.⁹

ריינהולד ניבור נולד ברייט סיטי, מיזורי, וכבן לכומר לותרני רכש את רוב השכלתו בכתי ספר דתיים. לאחר בית הספר התיכון הוא למד בבית הספר לדתות באוניברסיטת ייל (1913-1915). בתום לימודיו, בהיותו בן עשרים ושלוש, נטל על עצמו משרת כמורה בכנסיית בית-אל - כנסייה אוונגליסטית קטנה של פועלים קשי יום שיסדו גרמנים-אמריקנים בדטרויט. בתפקיד זה שירת שלוש-עשרה שנה, והביא לגידול מרשים במספר חברי הכנסייה ולפרסומו ברחבי דטרויט. אך ניבור לא היה מוכן להסתפק בתפקיד של כומר בקהילה קטנה, אלא שאף להטביע את חותמו בעולם הגדול. הוא החל לפרסם רשימות ומאמרים רבים בעיתונים דתיים ומקומיים, ובשנת 1916 זכה שמאמריו יתפרסמו בכתב-העת הארצי *Atlantic*.

לצד הדאגה לצאן מרעיתו בכנסייה היה ניבור ער לתנאי החיים הקשים בספר התעשייתי של דטרויט. בתקופה זאת הוא היה חבר נאמן בתנועת "הבשורה החברתית", שצמחה באמריקה בסוף המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים. מנהיגי התנועה האמינו, שרק תיקון חברתי-מדיני הוא ערובה לגאולה אישית. באותה תקופה הפכו הכנסיות הפרוטסטנטיות למוסדות של המעמד הבינוני, ותנועת "הבשורה החברתית" הדגישה את האני מאמין של מעמד זה: אמונה בהכטחה האמריקנית תוך קורבן מזערי מצד הפרט, לנוכח המחויבות לפעולה חברתית.¹⁰ בתור אסכולה פרוגרסיבית מתונה ייצגה תנועה זו מימד חברתי בנצרות, שצמח בעקבות המהפכה התעשייתית, גלי ההגירה הנרחבים והעיוור המאסיבי שהתחוללו בחברה האמריקנית.

לתנועת "הבשורה החברתית" לא הייתה מסכת תיאולוגית לכידה, כרם מנהיגיה דגלו בתיאולוגיה הליברלית, שהדגישה את האימננטיות של אלוהים בעולם ובהיסטוריה, את תורתו של ישו כמקור העיקרי למוסר, את האופי האורגני של החברה האנושית, את האחוה האנושית, ואמונה עמוקה בכבוא הקרוב של ישו עלי אדמות. הם יישמו את עקרונות המוסר הנוצרי בתחומי הכלכלה והחברה, והדגישו אמונה בקידמה האנושית,

9 פוקס, ביוגרפיה, עמ' 1-12.

Henry F. May, *The Protestant Churches and Industrial America* (New York 10
1967 [1949]), pp. 170-171; Sydney E. Ahlstrom, "Theology in America: A Historical
Survey", *The Shaping of American Religion*, eds. James W. Smith and A. Leland
Jamison, 2 Vols. (Princeton 1961), I, pp. 321-232

אופטימיות ביחס לטבע האדם וביטחון ביכולתה של החברה האנושית להתארגן לאור עקרונות התבונה ולממש את החזון האוטופי של אחווה וצדק.¹¹ לדעת ניבור, אופטימיות זו לא עלתה בקנה אחד עם המציאות האכזרית שבה הוא נתקל בדטרואיט. השנים שבהן שירת ככומר בעיר המכונניות הותירו את חותמן על הגותו. בדרשותיו ביקר בחריפות את המשטר הקפיטליסטי ואת דיכוי הפועלים, וטען כי התעשייה מבוססת על ניצול מחפיר של עובדים, ובכך מנוגדת לתורת הגאולה של ישו, שכן היא הורסת ומדכאת את נפש האדם. לנוכח צבירת העושר העצומה באמריקה סבר ניבור כי תרבות הצריכה המתפשטת במהירות משחיתה את נפש האומה. הוא ראה בכמורה הפרוטסטנטית אחראית ישירה לכך שהכנסייה לא עונה עוד על צרכי האדם בחברה המודרנית, שכן הדגישה את כשורת ההצלחה והעושר (Gospel of Wealth) במקום את הגאולה של ישו.

דומה שאת ביקורתו החריפה ביותר שמר ניבור להנרי פורד, איל תעשיית המכוניות. "הנרי פורד הוא אמריקה", כתב. הוא ביטא את סלידתו מתאוות הבצע הבלתי מרוסנת והעדר האחריות החברתית שגילו אנשי ההון: "איזו ציוויליזציה היא זו שבה ג'נטלמנים נאיביים המבורכים בכישרון טכני נדיר הופכים לפתע לאחראים על חייהם וגורלם של מאות אלפים"; ואיזו מין חברה היא זו, שבה "איש לא טורח לשאול מדוע תעשייה, שיש לה עתודות כספיות של כרבע מיליארד דולר, לא עושה דבר למען מובטליה".¹² ידיעה בלתי אמצעית של מצוקת הפועלים, לצד כישלונותיו החוזרים ונשנים לצרף שחורים כחברים לכנסייתו, הביאו את ניבור לתפישה פסימית בדבר האפשרות לשילוב גזעים בחברה האמריקנית, ולשילוב בין החברה הקפיטליסטית והבשורה החברתית של ישו.

בעקבות תפנית זו כינה ניבור את עצמו "ריאליסט ברוטלי", משמע, מי שמאמין כי "התעשייה המודרנית, במיוחד זו האמריקנית, איננה נוצרית. לכוחות הכלכליים אשר פועלים בה לא ניתן לייחס מניעים מוסריים כלשהם". בניגוד לתנועת "הבשורה החברתית" הוא הדגיש, כי "המהות האמיתית של דברי הבשורה ניצבת בניגוד גמור לרוב הנהלים והעמדות" של הציוויליזציה התעשייתית בת ימינו.¹³ ניבור מתח ביקורת על מכלול האמונות של התיאולוגיה הליברלית הפרוטסטנטית, אשר לדעתו ביטאה אופטימיזם סנטימנטלי לא מבוסס בנוגע לטבע האדם. אותו זרם ליברלי, שהגיע לשיאו מסוף המאה התשע-עשרה עד מלחמת העולם הראשונה, שלל את התפישה אורתודוקסית בדבר שחיתות המין האנושי. התיאולוגים הליברלים אימצו

Sydney E. Ahlstrom (ed.), *Theology in America: From Puritanism to Neo-Orthodoxy* (New York 1967); Donald B. Meyer, *The Protestant Search for Political Realism, 1941-1919* (Berkeley 1960) 11
12 פוקס, ביוגרפיה, עמ' 95-100.
R. Niebuhr, *Leaves from the Notebook of a Tamed Cynic* (New York 1957 [1929]), 13
pp. 45, 222, 224 (להלן: ניבור, ציניקן מאולף)

את תפישת הקידמה של תנועת ההשכלה ואת הנחות בדבר "עידן התבונה", ופיתחו השקפה אופטימית ביחס לייעוד האדם ועתיד החברה האנושית עלי אדמות, ואף הדגישו את ביטחון האדם ביקום. הם הושפעו מדארווין וספרו *מוצא המינים* (1859), ובמיוחד מהפופולריות הגדולה שהעניק הפילוסוף האנגלי הרברט ספנסר (1820-1903) לתורת האבולוציה,¹⁴ וניסו לשלב את תפישות ההשכלה והאבולוציה עם כינון מלכות האל עלי אדמות.

הפסימיות של ניבור התעצמה בהגותו בעקבות מלחמת העולם הראשונה, שבה מיליוני צעירים "בוססו עד עיניהם בתופת/מאמינים בשקרי ישישים", כפי שכתב המשורר עזרא פאונד. משקיף אמריקני אחר ציין, כי במלחמה נוראה זו השתמשו הגרמנים והצרפתים "במכונות הרג עצומות כדי להשמיד אנשים וערים" בעוד העולם עמד משתאה, "מנסה להתעורר מחלום הביעותים הנורא מכול". במלחמה זו שמעו הכול את "קולו האדיר של המוות", שהותיר את "הדממה כולה/ מלאה נערים רעננים מחרישים", כפי שכתב המשורר קאמינגס. זוועות מלחמת העולם הראשונה שמו קץ לביטחון האופטימי בעתיד, והביאו ל"עידן חוסר האשליות" (Age of Disillusionment). וכפי שקונן אחד ממנהיגי תנועת הקידמה באמריקה, במלחמה זו "הציוויליזציה [של העולם המערבי] נהרסה ותור הברבריוס הגיע".¹⁵ ניבור העיד על עצמו, כי "עם פרוץ המלחמה הייתי אדם צעיר המנסה להיות אופטימי בלי לגלוש לסנטימנטליות. אך בשעה שהמלחמה הסתיימה ומלוא הטרגדיה של זוועותיה התגלה לעין כול, הפכתי לריאליסט המנסה בכל מאודו להציל את עצמו מציניות".¹⁶

לדברי הנרי מאי, "המלחמה הגדולה" באמריקה ציינה את "תום עידן התמימות. תמימות, העדר החטא, העדר הספק והמורכבות הכרוכים בהם, היו מציווניה העיקרים של התרבות הקודמת", שהייתה מאופיינת באמונה באדם ובקידמה.¹⁷ כך, מלחמת העולם הראשונה סתמה את הגולל באמריקה על "התקופה הפרוגרסיבית", על תנועת התיקונים החברתיים שביקשה לשנות את החברה לאור האידיאלים הליברליים של המהפכה האמריקנית ותקופת ההשכלה.

תמורות אלה חיזקו את הפסימיות של ניבור בדבר הקיום האנושי המבוסס על חטא ושחיתות. אישור לכך מצא בספרו של אוסוולד שפנגלר, *שקיעת המערב*,¹⁸ שדיבר על

14 הופשטר, עמ' 31-51.
Samuel E. Morrison, et al., *A Concise History of the American Republic* (New York 1977), Ch. 28; Mary Beth Norton, et al., *A People and a Nation: History of the United States*, 2 Vols. (Boston 1990), Ch. 23
R. Niebuhr, "What the War Did to my Mind", *Christian Century*, 45 (25.9.1928), 16 pp. 1163-1161
Henry May, *The End of American Innocence: A Study of the First Years of our own Time, 1917-1912* (New York 1979 [1959]), pp. 394-393
Oswald Spengler, *The Decline of the West*, 2 Vols. 1918-1926; trans. 1928-1926 18

השקפות אלה מתגלות בכיבור בתגובותיו של ניבור על מאורעות זמנו. הניסיון המר של מלחמת העולם הראשונה מצא את ביטויו בספרו הראשון, *האם הציוויליזציה צריכה דת?* (1927),²² שבו ניסה לפתח היבט דתי טרנסצנדנטי כדי לבחון את הרשעות ואת קשי החיים עלי אדמות. בקובץ המאמרים הזה הוא דן בסוגיות שונות - ביקורת על תנועת העבודה באמריקה, התקפה חריפה על איל התעשייה הנרי פורד וזכויות היתר של השכבות העשירות. הוא גם מבטא ייאוש ופסימיות עמוקה ביחס לפתרון סוגיית הגזעים באמריקה.

אך מעבר לסוגיות אלה הציג ניבור בספר זה את הרעיון, שהציוויליזציה האנושית זקוקה לדת באופן נואש, כיון שרק זו יכולה להציב מטרה מוסרית עליונה ואף להעניק את הדחף והלהט להשגתה. מטרתה העליונה של הדת היא לשמור על התחום הפרטי של נפש האדם ולפתחו ביקום לא אנושי ובחברה לא מוסרית. כאן מתגלה הניגוד היסודי בין רוח וטבע, בין מציאות אלוהית והחברה האנושית, וגם הפסימיזם הבסיסי ביחס לקיום האנושי: "אין כל צורך בדמיון מופרז כדי להבין, שמלכות אלוהים איננה יכולה להיבנות על חברה שבה רק למעטים יש כוח", ושבה רק "מעטים זוכים לזכויות יתר".²³ בספר בולטת השקפתו הפסימית של ניבור ביחס לטבע האדם, מבית מדרשה של התיאולוגיה הניאו-אורתודוקסית. גישתו הפרדוקסלית מתמצית באמירתו, כי "למרות שהאדם הוא תמיד יותר גרוע ממה שרוב בני האדם חושבים, הרי שהוא בעיקרו של דבר יותר טוב ממה שרוב בני האדם חולמים".²⁴

קו מחשבה זה הפך להיות קו מרכזי בפילוסופיה שלו בשנים הבאות. משמע, בהגותו קיים מתח בלתי ניתן לגישור בין האבסולוטי והעליון מבחינת האמיתות הדתיות לבין המימד ההיסטורי, הזמני והארעי. הראשון מתייחס לטוב המוחלט, השני לזמני ולחטא. החוויה ההיסטורית היא ארעית ומותנית, והיא רק חלק ממצייאות עליונה ומוחלטת, שלאורה צריך לבחון את החיים עלי אדמות. "המיסתורין של ההיסטוריה" מקורו בכך, שההיסטוריה היא "תחום החופש האלוהי והאנושי כאחד".²⁵ הוא לא האמין כי ניתן לפייס בין תנועת הבשורה החברתית והתנועה הליברלית בזמנו. זהו מתח אימננטי בהיסטוריה, ותיקונו של דואליזם זה איננו אפשרי בעולם הזה. מכאן שגאולת האדם לא תתרחש בתחומי הזמן וההיסטוריה אלא מעבר להם. ניתן אפוא לומר, כי ניבור הביא את הדואליזם הבסיסי של אוגוסטינוס הקדוש להקשר של החברה התעשייתית הקפיטליסטית.

כבר בשנות העשרים, כשהחל לבלוט בחיים האינטלקטואליים, הבחין ניבור בין מה שהוא כינה המדינאי והנביא - בין זה המקדיש עצמו לעולם הארצי המושחת לזה

R. Niebuhr, *Does Civilization Need Religion?* (New York 1927) 22

23 שם, עמ' 209.

24 שם, שם.

R. Niebuhr, "The Relations of Christians and Jews in Western Civilization," *The* 25

Essential Niebuhr: Selected Essays and Addresses, ed., Robert M. Brown, p. 190

השקיעה הבלתי נמנעת של הציוויליזציה המערבית. ניבור אימץ את מסכת העקרונות של התיאולוגיה הניאו-אורתודוקסית, שפרחה בעולם הפרוטסטנטי, במיוחד באירופה, בין מלחמת העולם הראשונה והשנייה, על רקע "הדור חסר האשליות". הקטסטרופה של מלחמת העולם הראשונה הביאה לצמיחת "תיאולוגיית המשבר", או "התיאולוגיה הדיאלקטית", שהיא ציונה הבולט של התיאולוגיה הניאו-אורתודוקסית.¹⁹

תיאולוגיית המשבר מבוססת על שלוש הבחנות חשובות: הפרדה דיאלקטית בין ההיסטוריה האנושית לבין פעולתו הגואלת של האל; זעם משפט האלוהים על כל מאמצי האדם בהיסטוריה, מחמת השחיתות הסגולית שבקיום האנושי; וכתוצאה מכך, תחושה של קטסטרופה ומשבר ביחס למהלך ההיסטוריה - כפי שקרה לדוגמה במלחמת העולם הראשונה. הוגי הדעות הבולטים של תיאולוגיית המשבר, כגון קרל בארת' (Barth, 1886-1968), רודולף בולטמן (Bultmann, 1884-1976) ופאול אלתיוס (Paul Althaus), שללו מכל וכול את האפשרות של הגשמת מלכות אלוהים עלי אדמות, בניגוד לאופטימיזם של התיאולוגיה הליברלית.²⁰ המשותף לתיאולוגים אלה הוא דחייה נחרצת של הזיהוי של מהלך ההיסטוריה עם התגשמותן של נבואות האלוהים, כפי שזיהו התיאולוגים הליברלים.

הפסימיזם בדבר שחיתות האדם הביא לתפישה קודרת ביותר של ההיסטוריה האנושית, אשר עתידה לעמוד למשפט מיד האל, אשר יביא לפורענות וחורבן על החברה האנושית. דהיינו, האל מתערב בהיסטוריה לא למען הקידמה של החברה האנושית, אלא כדי להביאה למשבר האחרון והסופי.²¹

Jürgen Moltmann, *The Coming of God: Christian Eschatology* (Minneapolis 1996), pp. 14-13

20 שם, עמ' 13-22.

21 חורבות מלחמת העולם הראשונה הביאו לא רק ליצירת התיאולוגיה הניאו-אורתודוקסית אלא אף השפיעו רבות על היווצרותה של פילוסופיה יהודית ייחודית של ההיסטוריה, כפי שניתן לראות בהגותם של ארנסט בלוך, פרנץ רוזנצווייג, ולטר בנימין, גרשם שלום, ועוד. בדומה לתפישת הניאו-אורתודוקסיה הפרוטסטנטית על תפישת "תיאולוגיית המשבר" שלה, גם בהגות היהודית שלאחר מלחמת העולם הראשונה נותק הקשר בין מימד החסד האלוהי ומהלך ההיסטוריה האנושית, ומכאן היא דחתה את מושג הקידמה האנושית בהיסטוריה. כך, לדוגמה, בספרו *נוכח הגאולה* דחה רוזנצווייג את תפישת היגל בדבר "התבונה בהיסטוריה". אצל בנימין, ההיסטוריה היא "תהליך התנוונות שאין לעצור אותו". "מלאך ההיסטוריה", כפי שכתב ב"תזות על הפילוסופיה של ההיסטוריה" (1940), "מפנה את פניו אל העבר. במקום שם מופיעה לפנינו שרשרת של אירועים, רואה הוא שואה אחת ויחידה, העורמת בלי הרף גלי חורבות אלו על אלו ומטילה אותם רגליו. בלי ספק היה רוצה להשתהות, לעורר את המתים ולאחות את השברים, אבל סערה הנושבת מגן-העדר נסתבכה בכנפיו והיא עזה כל כך, שהמלאך שוב אינו יכול לסגור. סערה זו הודפת אותו בהתמדה אל העתיד, שהוא מפנה אליו את גבו, ובאותה שעה מתגבהת ערימת ההריסות לפניו עד השמים. מה שאנו מכנים 'קידמה' הוא הסערה הזאת." ראו: ולטר בנימין, "על מושג ההיסטוריה", *מכתב כתיבים ב: הרהורים*, תרגום: דוד זינגר, בחירת הטקסטים ומבואות: יורגן ניראד, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 313.

המקדיש עצמו לאלוהים:

ברור שהמדינאי יודע כי המדיניות מידרדרת לאופורטוניזם ולא ניתן להבחין בבירור בין אופורטוניזם לחוסר הגינות. אך הנביא צריך להבין, כי הפרספקטיבה העליונה שלו והטבע הבלתי מתפשר של שיפוטיו מקפלים בחובם תמיד חוסר אחריות [...]. ההישג המוסרי של המדינאי צריך להיבחן במונחים הלוקחים בחשבון את המגבלות של החברה האנושית, אשר המדינאי - אך לא הנביא - חייב להתחשב בהן.²⁶ הבחנה זו מאירה בבירור את המימד הדתי בגישתו של ניבור לבעיות חברה ומדינה, ואת ביקורתו על התיאולוגיה הליברלית.

בעקבות ההכרה הגוברת בניבור כאיש דת רב השפעה ומבקר חריף של הציוויליזציה האמריקנית, הוא הוזמן בשנת 1928 לכהן כפרופסור לאתיקה נוצרית ולפילוסופיה של הדת ב-Union Theological Seminary בניו-יורק. פחות משנה לאחר שהגיע לניו-יורק פרץ המשבר הכלכלי הגדול, שניבור סבר כי הוא מפרך לחלוטין את כל תקוות התיאולוגיה הליברלית. הביקורת החברתית שלו הביאה אותו להצטרף בשנת 1929 למפלגה הסוציאליסטית, ומכאן ואילך הוא נטה להגדיר את המתחים בחברה האמריקנית במונחים של מאבק מעמדי. בתקופה זו כתב את ספרו הנודע *האדם המוסרי והחברה הלא-מוסרית*,²⁷ שבו קבע, לנוכח המשבר הכלכלי הגדול, שהאהבה הנוצרית לא תוכל לעולם להביא לשלמות והרמוניה חברתית בעולם הזה.

הספר מציין את ראשית התקפתו של ניבור על תורות ליברליות חילוניות, במיוחד על הפילוסופיה של ג'ון דיואי (1893-1952), הפילוסוף החברתי הגדול באותה תקופה. "הטעות הנפוצה ביותר של אנשי החינוך ואנשי המוסר המודרניים", קבע ניבור, היא אמונתם כי ניתן "לבנות את מדעי החברה בדיוק כפי שבני האדם יצרו את מדעי הטבע", ובכך להביא ל"שליטה על תוצאות חברתיות". אך לדעתו אין כל בסיס לאמונה בדבר פתרון "הבעיה החברתית המודרנית", משום שהדחף החברתי מבוסס בעיקר על "האינטרס העצמי הטורף שלנו".²⁸ לפיכך דחה את ההנחה, שידע של מומחים ואנשי מדעי החברה יכול להניב הבנה בלתי משוחדת של הטבע האנושי.

ביקורתו של ניבור על דיואי והפרגמטיזם חושפת את הפסימיות שלו ביחס לטבע האדם, לפיה אין אפשרות לקידמה בחברה האנושית, כיון שהאגואיזם של הפרט אינו מכוון על ידי "רציונליות או היווצרותו של רצון טוב באמצעות השראה דתית" - כפי שטענו אנשי "הבשורה החברתית" ומצדדי הפילוסופיה הפרגמטית. שגיאתם הגדולה נובעת מחוסר היכולת להכיר בכך, שבהתנהגות הקולקטיבית של האדם יש יסודות השייכים לעולם הטבע, שלעולם לא יהיו מודרכים במלואם על ידי התבונה או התודעה.²⁹ המימד

26 ניבור, ציניקן מאולף, עמ' XII-XIV.

27 ניבור, האדם המוסרי.

28 שם, עמ' XIX-XVIII; John Dewey, *Philosophy and Education* (New York, 1926),

התיאולוגי בביקורתו של ניבור התעצם, אפוא, כאשר קבע, כי תקוותיה של תנועת "הבשורה החברתית" והעקרונות ההומניסטיים והרציונליים של הפילוסופיה הפרגמטית באו אל קצם עם המשבר הכלכלי הגדול.

בספרו *האדם המוסרי והחברה הלא מוסרית* ביטא ניבור את ביקורת התיאולוגיה הניאו-אורתודוקסית על הליברליזם. "התנועה הליברלית, הן הדתית והן החילונית, אינה מודעת להבדל היסודי השורר בין המוסריות של היחיד" וזו "של קולקטיבים, או של גזעים, מעמדות ואומות".³⁰ הקולקטיבים האנושיים אינם מודרכים על ידי רציונליות, יש בהם "פחות תבונה שיכולה להדריך את הדחפים, פחות יכולת להתבוננות בטרנסצנדנטי, פחות יכולת להבין את צורכי האחרים".³¹ לפיכך, ההשקפה הליברלית לפיה "האגואיזם של הפרט הולך ופוחת מכוח התפתחות רציונלית או מכוח היווצרותו של רצון טוב", ו"רק המשך התהליך הזה הוא הערובה לכינון הרמוניה בין כל החברות האנושיות", השקפה זו אין לה בסיס.³²

נאמן לעקרונות התיאולוגיה הניאו-אורתודוקסית טען ניבור, כי קיים הבדל מהותי בין "מצב הטבע", בו מתנהלים מאבקי כוח מעמדיים, בין-גזעיים ואימפריאליסטיים, לבין "שכל או תבונה". הוא כיוון לדיואי כאשר טען, כי "הכשל הנפוץ ביותר של מחנכים ואנשי מוסר נעוץ בהנחה שהקשיים החברתיים מיוסדים על כישלון מדעי החברה להתמודד עם [הישגין] מדעי הטבע, אשר יצרו את הציוויליזציה הטכנוקרטית".³³ הוא קבע כי "עולם ההיסטוריה" לעולם "לא יוכל להיות מבוסס על תבונה, אלא רק אם התבונה תשתמש בכלים, ותהיה בעצמה מונעת על ידי כוחות לא רציונליים".³⁴

הוא התקיף את "האידיאליסטים הדתיים המודרניים" בתנועת "הבשורה החברתית", שאינם מקבלים את "האופי הברוטלי של התנהגות הקולקטיבים האנושיים", ואת "כוחם של האינטרס העצמי והאגואיזם הקולקטיבי". הוא תקף את "ההערכה הרומנטית המופרזת ביחס למעלות בני אנוש ויכולתם המוסרית", שאפיינה את תנועת ההשכלה; ויצא נגד "האשליות והרגשות של עידן התבונה" ביחס לקידמה ההיסטורית.³⁵ גאולת האדם, לדעתו, אינה אפשרית בחברה לא-מוסרית, וממילא לא בהיסטוריה.

המקור לאמונה התמימה של ליברלים דתיים וחילוניים, שהתפתחות התודעה האנושית תביא לכיטול מיידי של עוול, נבע לדעתו מ"עידן התבונה", או תנועת ההשכלה של המאה השמונה-עשרה - כך, האמונה של ההשכלה היא האני מאמין של האידיאליסטים הליברלים המודרניים.³⁶ לדעתו רק תיאוריה מדינית מעשית הלוקחת בחשבון את

30 שם, עמ' IX.

31 שם, עמ' XI.

32 שם, עמ' XII.

33 שם, XII-XIII.

34 שם, עמ' XVI.

35 שם, עמ' XX, XXV.

36 שם, עמ' 23-24.

אפשרויותיו ואת חולשותיו של האדם, ובמיוחד חוסר יכולתו להיות במסגרת חברתית מאורגנת, עשויה לפתור בעיות חברתיות ומדיניות.

הגוון הדתי בהגותו של ניבור בולט כאן ביותר. החזון של שלום נצחי ואחוזה בחברה האנושית לא יתגשם לעולם בהיסטוריה, כיון שהחברה האנושית נתונה תמיד במצב של מלחמה. הוא אימץ את "מלחמת הכול בכול" של הובס וקבע, שכפייה בכוח היא האמצעי היחיד שיכול להביא ללכידות חברתית, כיון שתחום האהבה אינו יכול לשכון בהרמוניה עם תחום הכוח. כל אחד מהתחומים הללו צריך להיות מובן במונחי שלו, ולא ניתן לפשר ביניהם: "מוטב להודות בדואליזם גלוי כמוסר [זה האישי וזה החברתי] מאשר להביא להרמוניה בין שתי שיטות, אשר מאיימת על היעילות של שתיהן".³⁷

לשם תיקון עלי אדמות חייבים בני האדם "לאמץ כמה אשליות חדשות במקום אלה שנזנחו". וגם: "האשליה החשובה ביותר מבין אלה [שצריך לנטוש] היא, שהחיים הקולקטיביים של האנושות יכולים להביא לצדק מושלם". אשליה זו מהווה סכנה גדולה, כי היא "מסייעת לפנטיות נוראה", כגון הקומוניזם או הפשיזם. "על כן צריך לכפוף אותה לשליטת ההגיון".³⁸ במילים פסימיות אלה סיים ניבור את ספרו.

האדם המוסרי והחברה הלא-מוסרית, שהופיע בראשית שנות השלושים, הציב את ניבור כמבקר חריף ביותר של מסורות מרכזיות באמריקה. במקום הרמוניה בין האדם לחברה, כפי שהציעה ההגות המדינית והחברתית בראשית המאה העשרים, הציב ניבור תפישה חדשה של רדיקליזם נוצרי. "הנוצרי הרדיקלי" הוא "יצור אנוש נועז" שאיננו מוכן להיכנע לצנינות ולייאוש, ופועל בנחישות להגשים את בשורת הגאולה הנוצרית במסגרת החברתית.³⁹ ניבור קיבל את עמדתו של אוגוסטינוס הקדוש ושל תיאולוגים נוצרים אחרים, לפיה "מלכות האלוהים איננה של העולם הזה; ברם אורה מאיר את חובותינו בעולם הזה, והתקווה שבה מצילה אותנו מיאוש".⁴⁰

המימד הדתי בביקורתו של ניבור מתגלה באופטימיות הפסימית שלו. הוא תקף כל פרשנות אשר שוללת את "המשמעות והחשיבות של הקיום הזמני של האדם [עלי אדמות], של החיים בגופו, של מצוקות ההיסטוריה החברתית שלו, של ניצחונות הטוב והרע וצמיחתן ושקיעתן של אימפריות וציוויליזציות". כל אשר בהיסטוריה "קשור תמיד לאינטרסים מוגדרים וטבוע בחותם של חטא", ולכן המציאות האנושית שרויה לעולם בתחום הטבע המושחת, ובניגוד גמור לקדושה האלוהית. לדבריו, החטא הגדול ביותר הוא זיהוי הטוב המוחלט, או האל, עם מהלך ההיסטוריה.⁴¹

37 שם, עמ' XII-XI, XV-XIV, 19, 21, 271.

38 שם, עמ' 277.

39 פוקס, ביוגרפיה, עמ' 102.

40 R. Niebuhr, "The Hitler-Stalin Pact", *Radical Religion* (Fall 1939) 40

41 R. Niebuhr, "Christian Radicalism", *Radical Religion* (Winter 1936); "Socialist Decision and Christian Conscience"; "Pacifism and Sanctions", *Radical Religion* (Spring 1938); "Marx, Barth and Israel's Prophets", *Christian Century* (30.1.1935)

ספרו מעבר לטרגדיה (1937) הוא אוסף מאמרים סביב הפרשנות הנוצרית של ההיסטוריה, ובו קבע ניבור, כי "השקפת החיים של המקרא היא דיאלקטית, כיון שהיא מאשרת את משמעות ההיסטוריה והקיום הטבעי של יצורי אנוש, אך מצד שני מדגישה כי המרכז, המקור וההגשמה של ההיסטוריה נמצאים מעבר להיסטוריה". מאחר שההיסטוריה היא טרגדיה, על פי הגדרתו, נקרא הקובץ בשמו זה. "השקפת הנצרות על ההיסטוריה היא טרגית, כיון שהיא מכירה ברוע כתוצר לוואי אפילו הכרחי של היוזמה הרוחנית העליונה ביותר. אך היא מעבר לטרגדיה כל עוד אינה מתייחסת לרוע כדבר המושרש במצב

הקיום עצמו, אלא כנתון תחת שליטתו של אל רחום וחנון".⁴²

כמו בספריו הקודמים, דחה ניבור גם כאן את התפישה המודרנית, שלא רואה את החיים כטרגיים, וסבורה "שההיסטוריה היא תולדות התקדמותו של ניצחון הטוב על הרע". רק בשורת הגאולה של ישו יכולה לשחררנו מהטרגדיה של חיינו עלי אדמות, אשר פתרונה המלא והסופי נמצא מעבר להיסטוריה עצמה. שהרי "אלוהי האמונה הנוצרית איננו רק בורא אלא גם מושיע. הוא לא מותיר לחיי האדם להסתיים בצורה טרגית", אלא מבטיח את גאולתם וישועתם מעבר להיסטוריה.⁴³

אחד המונחים המרכזיים בהגותו של ניבור הוא המשבר, ומכאן הכינוי "תיאולוגיה של משבר" להגותו.⁴⁴ הוא האמין שהאל שופט את הציוויליזציה האנושית כמהלך היסטוריה, אך מעבר למשפט האל נמצאת תמיד בשורה של חסד וגאולה למין האנושי. לנוכח הזוועות של מלחמת העולם השנייה יסד ניבור את כתב-העת נצרות ומשבר (1941), ותמך במעורבות אמריקנית במלחמה, כדי לשחרר את אירופה מהמשטרים הנאציים והפשיסטיים. בהקשר זה, אחת הקריקטורות החביבות עליו פורסמה בכתב-העת *New Yorker*, ובה אדם וחווה המגורשים מגן-העדן על ידי מלאך הנושא בידו חרב בוערת מתהפכת. בשעת משבר זו פונה אדם לחווה ואומר: "אכן יקרת, אנחנו חיים בתקופה של מעבר".⁴⁵

מלחמת העולם השנייה חיזקה את הפסימיות של ניבור. עם זאת, הוא קרא לפעולה ישירה בתוככי ההיסטוריה, וכאמור, צידד במעורבות אמריקה במלחמה.

בקובץ מאמריו הנצרות ומדיניות של כוח (1940) המשיך ניבור את התקפותיו על תורות ליברליות דתיות וחילוניות, אך גם קרא להתייצב בנחישות נגד הפשיזם והנאציזם, וגינה כל ניסיון של אמריקה להימנע מליטול חלק במאבק בעריצות שבמלחמה זו. הוא גינה את "התרבות הליברלית של הציוויליזציה הבורגנית המודרנית", אשר ממירה "באורח

R. Niebuhr, *Beyond Tragedy: Essays On the Christian Interpretation of History* 42 (New York 1937), pp. IX-XI

43 שם, עמ' 18-19.

44 Robert M. Brown (ed.), "Introduction", *The Essential Niebuhr: Selected Essays and Addresses* (New Haven 1986), p. XIX (להלן: בראון).

45 שם, עמ' XIX.

סנטימנטלי את האידיאלים העל-היסטוריים של שלמות הנמצאים בכתבי הבשורה הנוצרית, באפשרויות היסטוריות גרידא". לנוכח הנטייה לאי מעורבות במלחמה טען ניבור, כי הפרדוקס הגדול הוא, ש"האויב תמיד יכול לאיים על הלחץ הלא-אליים שלנו בתגובה אלימה, ובמקרה זה עלינו לחדול מהשגת המטרה שלנו או לחדול מלהיות 'טובים'".

נאמן לניתוחו הפסימי ביחס לטבע האדם ואופיה הלא-מוסרי של החברה, הוא גינה את השאיפה לשלמות של הליברליות המודרנית, שחסידיה אינם מבינים כי "מאמציהם להפוך את השלום של מלכות אלוהים לאפשרות היסטורית פשוטה מביאים בסופו של דבר לכך שהם נכנעים לרוע", ואינם מוכנים לפעול נגדו.⁴⁶

ספר נוסף באותה תקופה, *הטבע וייעוד האדם* (1941), זכה לשבחים בקרב אנשי רוח חילוניים, ובו סקר ניבור את תולדות המחשבה הקלאסית והמודרנית בדבר טבע האדם, כדי לטעון, שההיבט הדתי הוא ההולם ביותר להבנת הקיום האנושי. "ההיסטוריה איננה פותרת את בעיות היסוד של הקיום האנושי", טען, אך היא לא "חסרת משמעות, למרות שאיננה יכולה להגשים את עצמה; אף שלא ניתן להכחיש כי היא טרגית, כיון שבני האדם תמיד שואפים להגשים אותה קודם זמנה".⁴⁷

התפישה בדבר החטא הסגולי שבטבע האדם הפכה בספר זה למנוף לעשייה חברתית. הדיכוטומיה הפשטנית בין היחיד לחברה, שציינה את ספרו הקודם, *האדם המוסרי והחברה הלא-מוסרית*, עברה שינוי לאחר שניבור גילה את מושג "החרדה" של קירקגור - הפחד הקיומי של בני האדם הניצבים מול אפסותם ומודעים לחוסר היכולת המוסרית שלהם. ברם, אצל קירקגור ציינה החרדה דבר קמאי, מקור שממנו נובע החטא האנושי ויכולת היצירה האנושית, בעוד שאצל ניבור משמעותה היא שבני האדם חופשיים להיות סוכנים של מוסר, למרות הכורח שמקורו בחטאיהם. בהשראת הדיכוטומיה שהציג לותר בחיבורו על *חירות האדם הנוצרי* (1521), כתב ניבור: "האדם הוא הכי חופשי בכך שהוא מגלה כי איננו חופשי".⁴⁸ רק אלה המודעים לעומק חטאיהם יכולים להיות חופשיים באמת, כי רק הם יכולים לפעול לאור מגבלותיהם, ומכאן להילחם בפנטיות המסוכנת, המתיימרת להביא גאולה בהיסטוריה, כדוגמת התנועות הלאומניות בשנות השלושים.

ספר נוסף מפרי עטו, *ילדי האור וילדי החושך* (1945), חיזק את ביקורתו של ניבור ביחס ליומרתן של תנועות חילוניות, כגון הדמוקרטיה המערבית והמרקסיזם, להביא לגאולת האדם. "ההערכות האופטימיות מדי של טבע האדם ושל ההיסטוריה האנושית, הכרוכות באופן היסטורי באני מאמין הדמוקרטי,⁴⁹ מהוות מקור סכנה לחברה הדמוקרטית; זאת כיון שהניסיון הנוכחי [מלחמת העולם השנייה] מפרך אופטימיות זו".⁴⁹ גם כאן

סימנה האמונה פסימיות בדבר טבעם החוטא של בני האדם, וגבולות פעולתם וכוחם: "יכולת האדם לעשות צדק הופכת את הדמוקרטיה לאפשרית; אך נטייתו לחוסר צדק-הופכת אותה להכרחית". כמובן זה יש דמיון בין האינדיווידואליזם ההרסני של "הדמוקרטיה הבורגנית" והקולקטיביזם של המרקסיזם - שניהם מאמינים בפתרון פשוט למתח שבין אינטרס עצמי לאינטרס הכללי.

בספר זה המשיך ניבור את ביקורתו על האופטימיות של ההשקפה הליברלית. כחלופה לה הציע את תפישת הנצרות, כתנאי הכרחי להתפתחות המשטר הדמוקרטי לאחר מלחמת העולם השנייה. "תפישת הנצרות את טבע האדם הולמת את התפתחותה של החברה הדמוקרטית" - יותר מאשר האופטימיות הפשטנית והסנטימנטלית של המסורת הליברלית. הוא תיאר את שני הכוחות הבסיסיים הפועלים בחברה: "בני החושך", החושבים ש"אין כל חוק מעבר לרצון ולאינטרס האנוכיים שלהם", ו"בני האור", המאמינים ש"אינטרס עצמי צריך להיות כפוף לחוק עליון יותר".⁵⁰

שני המונחים שטבע ניבור מציינים כי בני האדם ("בני האור") יכולים לכפוף את האינטרס העצמי שלהם לחוק עליון יותר, או יכולים להתנגד לכך ("בני החושך"). במתח בין הפרטי והכללי, בין היחיד והחברה, מציעה הנצרות תשובה הולמת לגירסתו של ניבור: "הדת הנוצרית מוצאת את הפתרון הסופי לשאלת משמעות החיים וההיסטוריה בישו, המסמל בעת ובעונה אחת את המעלה הטובה שכל אדם צריך לשאוף אליה, אך לא יכול להשיגה בהיסטוריה, והתגלות החסד אלוהי המבין ופותר את הניגודים המתמידים הכרוכים בהיסטוריה האנושית". ללא הבנה זאת, הזהיר, "אנו נגררים לשני דפוסים של סנטימנטליות ויאוש; אמן מופרו ככוחות אנוש בתקופה מסוימת, ואובדן אמונה במשמעות החיים כשאנו מגלים את מגבלות האפשרויות האנושיות".⁵¹

בתום מלחמת העולם השנייה פנה ניבור לפתח תיאולוגיה שיטתית של ההיסטוריה, בספרו *אמונה והיסטוריה: השוואה בין ההשקפה הנוצרית וההשקפה המודרנית על ההיסטוריה* (1949). לנושא זה נדרש פעמים רבות בעבר, אך עכשיו ניסה לגבש תיאולוגיה שיטתית, שמטרתה העיקרית, להפריך את "רעיון הגאולה האנושית באמצעות הקידמה". שכן תולדות המאה העשרים מעידות שמצעד ההיסטוריה אינו של קידמה וגאולה אלא להיפך - "המאה אשר שאפה לכונן חברה דמוקרטית בקנה מידה עולמי מוצאת את עצמה ניצבת במחצית דרכה", חסרת יכולת למנוע "מאבק חדש רב עוצמה [מרוץ החימוש הגרעיני בין ארצות-הברית וברית-המועצות], אשר בכוחו להטיל ספק בקיום האנושות או הציוויליזציה האנושית".⁵² הכנסייה הנוצרית, לדעתו, היא "תכלית ההיסטוריה", והיא מסמלת את "הגשמת משמעות ההיסטוריה", שכן היא מצביעה על הדרך והמפלט

50 שם, עמ' 14-16.

51 שם, עמ' 127-128.

R. Niebuhr, *Faith and History: A Comparison of Christian and Modern Views of History* (New York 1949), pp. 1-13

R. Niebuhr, *Christianity and Power Politics* (New York 1940), pp. X-XI 46

47 ניבור, ייעוד האדם, עמ' 320-321.

48 ניבור, האדם המוסרי, עמ' 182, 254.

R. Niebuhr, *The Children of Light and the Children of Darkness* (London 1945), p. v 49

פסימית של מהלך ההיסטוריה, ושלל את ההנחה, שבהיסטוריה-האמריקנית יש בשורה סגולית לעולם.

בספר זה הגיעה ביקורתו של ניבור לשיאה. הפרדוקס הגדול בהיסטוריה האמריקנית, כפי שניסה לנסח, שהיא אינה מגוללת סיפור של קידמה והתפתחות, אלא דרמה המציינת את חוסר ההכרעה המהותי הכרוך בקיום האנושי. דברי ימי אנוש מציגים בפנינו את יכולת האדם לעשות טוב ורע בעל ובעונה אחת, ויותר מכול הם מציגים את הדרמה של הקיום האנושי. הדרמה הזו ניתנת לתיאור בעיקר במושגים תיאולוגיים של אפסות האדם מול תקוות הישועה האלוהית, של חטא מושרש מול בשורת הגאולה הנצחית.

ניתן לראות כאן, כי ללא המימד התיאולוגי תפישתו החברתית והמדינית של ניבור חיוורת למדי. ביקורתו על המשטר הקפיטליסטי וחברת הצריכה באמריקה, צידודו בתנועה הסוציאליסטית באמריקה, תמיכתו בזכויות האזרח וזכויות האדם לשחורים, ובעיקר התקפתו על תפישות ליברליות הטוענות שחיי אדם מתמצים בתחומי ההיסטוריה - בכל הנושאים הללו הינחתה אותו האמונה העמוקה, שהמציאות ההיסטורית היא רק קטע מתוכנית הגאולה.

מסכת הגותו של ניבור, לצד מכטו האירוני על ההיסטוריה האמריקנית, אף היא אינה חפה מפרדוקסים, הן בהשפעתה והן במתח הקיים בה בין האדם המוסרי והחברה הלא-מוסרית. ניבור העניק פרספקטיבה דתית חשובה לניסיון האמריקני ולניסיון האנושי בכלל. "החותם התיאולוגי" של השקפותיו ניכר בכירור בחיי הרוח באמריקה במשך למעלה משלושים שנה. ניתן לראות בכירור, כי במשך תקופה מסוימת נטו רבים באמריקה לאמץ את "החותם התיאולוגי" הפסימי בדבר חטאי האדם, הקיום האנושי הטרגי ושחיתות החברה האנושית - ולא את העקרונות האופטימיים של תנועת ההשכלה והמסורת הליברלית.

למרבה הפרדוקס, השקפותיו הפסימיות של התיאולוג השמרן קנו שביתה בקרב הציבור החילוני, העומד חסר אונים מול הברוטליות שביחסי בני האדם. רבים אימצו את השקפתו של ניבור, שהתשובה לזוועות ההיסטוריה היא טבעו החוטא והמושחת של האדם. פרדוקסלית, המסקנה מהתיאולוגיה הפסימית שלו, לפיה אלוהים אינו נמצא בהיסטוריה, הפכה את ההיסטוריה לשדה הקרב של אנוכיות האדם. אין זה אלא אירוני, שההוגה הדתי הגדול, ששאף לבחון את החיים עלי אדמות לאור בשורת הגאולה האלוהית, גרס לבסוף שקיים שסע מוחלט בין החסד האלוהי וטבע האדם, וקבע כי תיקונו של האדם אפשרי אך רק מעבר לזמן ולהיסטוריה.

מצד שני, תפישת החברה הלא-מוסרית חיזקה דווקא את המגמות האינדיווידואליסטיות, שניבור ביקר בחריפות בכתביו. שכן, אם החברה האנושית היא לא התחום שבו אפשרית גאולה, אלא נובעת משחיתות טבעו של האדם, הרי מה שנותר במעשה ההיסטורי, לשיטתו, הוא רק מה שנוגע לפעולת היחיד עצמו - "האדם המוסרי" - הניצב תמיד מול החברה הלא מוסרית. על פי הפסימיזם הזה לא ניתן להגשים את תורת האהבה והחסד של ישו בתחומי החברה והמדינה.

מן הזמני והארעי אל הגאולה הנצחית הטמונה בבשורה של ישועת האל.⁵³ בשנת 1951, בשיא המלחמה הקרה, פרסם ניבור את ספרו *האירוניה של ההיסטוריה האמריקנית*, אשר בוחן את מעמדה של אמריקה בעולם. הספר היווה התקפה קשה על הקומוניזם, כפי שניתן לצפות בעידן המלחמה הקרה, ברם מטרתו העיקרית הייתה גינוי חריף של שביעות הרצון העצמית אשר שררה באמריקה בתקופה זו. ניתן לראות בו המשך לביקורת החברה האמריקנית בספרו *האדם המוסרי והחברה הלא-מוסרית* אך עכשיו הרחיב ניבור את הדיון למקומה של אמריקה בהיסטוריה העולמית בת-זמננו. האירוניה בהיסטוריה של אמריקה מקורה בעובדה שאמריקה כבר לא מסמלת מגדלור של טוב ומוסר בעולם, אלא מהווה "דוגמה מוחשית לביטול חלומות היסוד והתמימות ההיסטורית שלה". "התרבות הליברלית המודרנית, שאמריקה היא הדוגמה הבולטת ביותר שלה, כרוכה בהפרכות אירוניות רבות של יומרותיה המקוריות ביחס למוסר, חכמה וכוח". לדבריו:

[...] חלומות כה רבים של האומה שלנו הופרכו באכזריות על ידי מהלך ההיסטוריה. חלומות של מוסר טהור התנפצו מול מצב שבו אפשר לקבל אחריות על הקהיליה הבינלאומית רק באמצעות חרפת השימוש בפצצת האטום [...] החלומות שלנו להביא את כל ההיסטוריה האנושית תחת שליטתו של הרצון האנושי התנפצו באורח אירוני מחמת העובדה ששום קבוצה של אידיאליסטים לא יכולה לשנות את דפוס ההיסטוריה למען המטרה הנשאפת של שלום וצדק.⁵⁴

אמריקה "הבטוחה ביכולת המוסרית שלה חייבת לקיים מערך של פצצות אטום המוכן לשימוש כדי למנוע את האפשרות של תבערה עולמית". פצצת האטום, המגלמת יעילות טכנולוגית ועוצמה צבאית, מציינת גם את המתח ההרסני שבחיים המודרניים.

ניבור משתמש כאן במושג "אירוניה" כדי לציין פרדוקס או מערכת ניגודים. את הפרדוקס הזה הוא הגדיר כבר בספרו *הטבע וייעוד האדם*; משמע, בני האדם אחראים למעשיהם למרות שהרעות שהם מבצעים נובעות בהכרח מטבעם החוטא. הניסיון האמריקני, במיוחד, מהווה פרדוקס גדול: לצד קידמה חומרית וכלכלית מצויים בו סבל ומצוקה רבים. מכאן שההיסטוריה האנושית אינה מצעד של קידמה הנתקל במכשולים זמניים, אלא בעיקר דרמה המציינת את חולשתם וכוחם של בני אנוש.⁵⁵

בניגוד לנטייה הרווחת של אנשי הרוח בתקופתו - כגון לואיס הרץ, דניאל בורשטיין ופרי מילר⁵⁶ - למצוא את ייחודה של ההיסטוריה האמריקנית, הציג ניבור תפישה

53 שם, עמ' 235-242.

54 ניבור, *האירוניה*, עמ' VIII, 2-3.

55 שם, עמ' 1.

Louis Hartz, *The Liberal Tradition in America*; Daniel Boorstin, *The Genius of American Politics, America and the Image of Europe, and The Americans*; Perry Miller, *Errand into the Wilderness*

חגי דגן

חונולוג אפיקורסי קצר

מתוך שאנו ניגשים אל היהדות כאל מעגל שייכות רחב, כאל מטען קולקטיבי של זיכרונות, מסורות, מנהגים ואגדות, עולה כי המחשבה שאנו ניגשים אליה כאל בית, כאל מין אם קדמונית, כאל מקום עתיק ומחמם לבוא אליו. ואל האל הקדמוני אפשר שאנו מבקשים לבוא כאל זיכרון של אב, של מי שהיה פעם אב, כאל מקור תמיכה ונחמה וכוח, או לכל הפחות כאל מה שנשתייר מן המקום הזה. ייתכן שחילוניות מפוכחת ועקבית פירושה היכולת להכיר בכך, שלא נשתייר ממנו דבר ושעלינו לכנות את ביתנו כאן ועכשיו, בדינו אנו, ולוותר על הנהייה הזו אל מקומות עתיקים, אל מסורת, אל עבר מימי הצובע את ההווה שלנו בצבעים עזים והירוואיים. אבל חלקנו עוד מוסיפים לנהות, לעתים, אל המקומות האלה, אף שאנו יודעים עד כמה הם עשויים להיות מתעתעים. לכן קשה לנו כל כך לוותר על המכלול היהודי, על המטענים והאמונות והציוויים משכבר הימים. אם נכתוב את היהדות שלנו מחדש נאבד את תחושת השייכות ההיא, את תחושת הביטחון של היקלטות במשהו עתיק ובטוח. לכן אנחנו באים שוב ושוב אל המכלול הזה, אל מערות המושגים הטחובות הללו, המתפוררות מזוקן ומעיפוש ומחמיצות של דורות נטולי מנוחה, ושוב ושוב אנחנו מתנפצים אל סלעי המורשת הממרים, אכולי הירוקת. ובכל פעם אנחנו מגלים שהמכלול - או שמא מצבור העצמות היבשות - אינו מחבק וכוונס ועוטף, שהוא שותק וחמור סבר ומפורר מרוב קנאות ושנאות, ובעתות שכבר אין להם שם ולא דמות. ואנחנו מופתעים לגלות שאנחנו אוהבים אותו כך, כפי שהוא, על חמיצותו ועל קשיותו ועל סגירותו, ופחות ופחות אנחנו מצפים לקבל ממנו אהבה. יותר ויותר אנחנו יודעים שלשדו מוצה והוא יבש ועקר כמגילת קלף, ויפה כמותה. הנה, אפוא, כל התורה על רגל אחת. אין כאן יותר מהצורך שלנו באהבה וביציבות, במרגוע ובמזור. ובצד השני רק אב קשה וערירי, שכבר אינו יכול לתת לנו יותר מעלעול בדפי סגירותו המסרבת, המכסה על מלמולי מסכתות וזעם נבואי טרוף דעת, על ריטואלים שפשרם אבד להם ותפילות לאל שותק, על משטמה ללא קץ וללא תכלה, ואימה לאין שיעור ושתיקות בנות אלפי שנים. אנחנו הולכים לשם ונהדפים משם וחוזר חלילה. הנה מסכת היחסים התמוהים מעט, החולניים מעט, העצובים מעט, שניתן לכנותם יהודיות חילונית.

פער זה בין מימד החסד למימד הטבע, בין קדושה לחטא, או בין אלוהים ואדם, בא לביטוי בתפילה שנשא ניבור בעת מלחמת העולם, במאמר הידוע, שרבים אינם יודעים כי הוא שטבע אותו:

אלוהים, הענק לנו חסד לקבל בשלווה את הדברים שלא ניתן לשנות, אומץ לשנות את הדברים שצריך לשנות, וחוכמה להבדיל בין אלה לאלה.⁵⁷